



<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No. 69, 2026

Received: 19/04/2025

Accepted: 30/09/2025

***Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq: A Philosophical, Mystical, and Ethical Mathnawi* by Taj al-Din Husayn Khwarazmi**

Mohammad BayatMokhtari

PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sasanbayat@gmail.com

Zahra Ekhteyari  *

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
ekhtiari@ferdowsi.um.ac.ir

Ali Ashrafemami

Associate Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
imami@um.ac.ir

Abstract

Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq (Treasures of Truths in the Symbols of Subtleties) is a significant philosophical, mystical, and ethical mathnawi (didactic poem in rhyming couplets) composed by Taj al-Din (also known as Kamal al-Din) Husayn bin Hasan Khwarazmi (770-841 AH/1368-1437 CE). The current study presents the first critical edition of this work, based solely on the unique manuscript preserved in the Topkapi Palace Museum Library in Istanbul, Turkey, under the code MS 1465. This Mathnawi is systematically structured into five books (bab), fifteen treatises, and incorporates forty-seven illustrative narratives (hikayat). These narratives significantly enhance the accessibility and appeal of its complex thematic content. The work comprises 5,295 couplets exploring Islamic mysticism (irfan), philosophical wisdom (hikma), and practical ethics. Khwarazmi's methodological approach in *Konuz al-Haqa'iq* aligns with the tradition established by earlier Persian poetic masters such as Abu Shakur Balkhi in his didactic (Afarin-nameh), as well as Sana'i, 'Attar, and Jalal al-Din Muhammad Rumi. Specifically, he employs narrative tales to convey profound philosophical, social, mystical, and ethical teachings. The work is thematically situated among those texts resembling Rumi's *Mathnawi Ma'nawi*, a connection the author himself acknowledges in his introduction. Although some contemporary scholars have classified this mathnawi as a commentary on Rumi's work, a thorough examination of proximate historical sources and subsequent biographical dictionaries reveals no such traditional designation. Furthermore, several modern researchers have explicitly contested this characterization. This article argues, through detailed evidence and textual analysis, that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary but an independent and coherent literary work in its own right.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).



10.22108/rpil.2025.144964.2443

Keywords: *Konuz al-Haqa'iq*, Mystical *Mathnawi*, Philosophical Poetry, Husayn Khwarazmi, Jawahir al-Asrar, Commentary on *Mathnawi*, Persian Sufi Literature.

Introduction

The mystical and ethical *Mathnawi Konuz al-Haqa'iq* opens with traditional praise (hamd) and supplication (munajat) to God, followed by eulogies (na't) for the Prophet Muhammad (PBUH). Khwarazmi structured his composition into five primary books, an organization he metaphorically compares to the structure of the prophetic law. Each book is subdivided into three treatises, and each treatise incorporates several illustrative narratives (hikayat), which serve to elucidate the central concepts. The books are outlined as follows:

Book One: Concerning the attributes of the possible king, analogous to the spirit within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 20r).

Book Two: Concerning the attributes of the knowledgeable minister of the possible world, analogous to the heart within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 48r).

Book Three: Concerning the attributes of the human world, analogous to the intellect within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 82r).

Book Four: Concerning the attributes of the mystic, who in the possible world is akin to a spiritual guide (Khwarazmi, n.d., folio 126v).

Book Five: Concerning the attributes of the lover, who in the possible world represents the truth within the human inner self (Khwarazmi, n.d., folio 165r).

Sources contemporary with or closely following Khwarazmi's era, including subsequent biographical dictionaries, never identified *Konuz al-Haqa'iq* as a commentary on Rumi's *Mathnawi*. This modern interpretation appears to originate with scholars like Said Nafisi (Nafisi, 1965, p. 243), whose view has influenced subsequent readings despite a lack of historical precedent.

Materials and Methods

This research employs a library and documentary research methodology, centered on the critically established text of *Konuz al-Haqa'iq*. The work is subjected to both descriptive and analytical examination, with the primary objectives of accurately identifying, introducing, and contextualizing *Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq*, while simultaneously critiquing and refuting the assertions of certain contemporary scholars regarding its nature as a commentary.

The sole extant manuscript of *Konuz al-Haqa'iq*, MS 1465, located in the Topkapi Palace Library, Turkey, serves as the foundational source for this study. The manuscript's binding is crafted from brown leather, and the pages are of a cream-colored paper. Each page consistently contains thirteen lines of text. The manuscript is paginated, with folio numbers clearly indicated at the top of each page. Notably, it lacks any explicit mention of a transcription date or the name of the scribe, placing its likely production in the latter half of the 9th century AH/15th century CE based on paleographic and contextual evidence.

Research Findings

Nafisi (1965, p. 243) is identified as the first scholar to explicitly characterize *Konuz al-Haqa'iq* as a commentary on *the Mathnawi*. Following his lead, numerous later authors adopted this classification. A significant exception was the late Zabih-Allah Safa, who consistently maintained that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary but rather an independent mystical mathnawi (Safa, 1985, v. 4/492).

A comparative analysis with Khwarazmi's unequivocal commentary, *Jawahir al-Asrar wa Zawahir al-Anwar*, reveals fundamental structural and methodological differences. In *Jawahir al-Asrar*, Khwarazmi explicitly states his purpose to comment on Rumi's *Mathnawi* and proceeds systematically, explaining verses from the beginning of the first volume to the end of the third. Conversely, *Konuz al-Haqa'iq* lacks this line-by-line exegetical framework. Furthermore, Khwarazmi himself makes no reference within *Konuz al-Haqa'iq* to it being a commentary on any other work.

The intrinsic nature of the text, which develops its own themes through original narratives rather than explicating an existing text, alongside its stark contrast with the confirmed methodology in *Jawahir al-Asrar*, strongly indicates that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary. Additional supporting evidence includes

references within Jawahir al-Asrar by figures like Khwaja Abu al-Wafa and Prince Ibrahim, urging Khwarazmi to compose a commentary on *the Mathnawi*. These entreaties suggest that such a commentary (Jawahir al-Asrar) was a new undertaking, undertaken after and distinct from the composition of *Konuz al-Haqa'iq*.

Discussion of Results and Conclusions

Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq is firmly established as a work of Taj al-Din (Kamal al-Din) Husayn bin Hasan Khwarazmi (770-841 AH/1368-1437 CE). This study has presented a reasoned argument, supported by textual and historical evidence, demonstrating that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary on Rumi's *Mathnawi*. Instead, it is an independent didactic poem wherein ethical and mystical concepts are articulated through engaging narratives, intended for the moral edification and spiritual development of its audience and the author's disciples.

The misclassification of the work originated with Said Nafisi (1965, p. 243) and was subsequently perpetuated by others. This interpretation stands in opposition to the perspective of scholars like Zabih-Allah Safa (1985) and is not substantiated by historical sources close to the author's time. The conclusive evidence derives from a direct comparison with Khwarazmi's authenticated commentary, *Jawahir al-Asrar*, which exhibits a completely different organizational principle and exegetical method. The internal evidence from *Jawahir al-Asrar* itself further confirms that Khwarazmi had not previously authored a commentary on *the Mathnawi* before that project. Therefore, *Konuz al-Haqa'iq* should be recognized and studied on its own merits as a valuable contribution to the corpus of Persian mystical and philosophical poetry.





متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره اول (پیاپی ۶۹)، ۱۴۰۵، ص ۲۰-۱


تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۱/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۸

مقاله پژوهشی

کنوز الحقایق فی رموز الدقایق منظومه‌ای حکمی، عرفانی و اخلاقی از تاج‌الدین حسین خوارزمی

محمد بیات‌مختاری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

sasanbayat@gmail.com

زهرا اختیاری* ، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

ekhtiari@ferdowsi.um.ac.ir

علی اشرف‌امامی، دانشیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

imami@um.ac.ir

چکیده

کنوز الحقایق فی رموز الدقایق یکی از آثار تاج‌الدین حسین بن حسن خوارزمی (۸۴۱-۷۷۰ق) است. برای نخستین بار منظومه براساس تنها نسخه موجود از آن، نسخه کتابخانه طوبقابوسرای ترکیه به شماره ۱۴۶۵ تصحیح شد. خوارزمی کتاب را در پنج باب بنا نهاده و در هر باب مقالاتی آورده و در هر مقاله حکایاتی به فراخور مطلب بیان کرده است. این مثنوی در بحر متقارب و در ۵۲۹۵ بیت سروده شده است. موضوع آن عرفان، حکمت و اخلاق است. پژوهش حاضر با تکیه بر متن تصحیح‌شده مثنوی کنوز الحقایق تدوین شد. جستار حاضر به روش اسنادی-کتابخانه‌ای، به توصیف و تحلیل اثر پرداخته و هدف معرفی کنوز الحقایق و نقض سخن برخی از معاصران درباره اثر است. برخی از معاصران کنوز الحقایق را شرح مثنوی شمرده‌اند. این تعبیر را نخستین بار سعید نفیسی به کار برده و به تبع او، دیگرانی نیز این اثر را شرح مثنوی شمرده‌اند؛ گرچه ذبیح‌الله صفا کتاب را یک مثنوی عرفانی می‌داند و نه شرح مثنوی. پس از تصحیح با بررسی دقیق کتاب کنوز الحقایق و مقایسه با جواهر الاسرار و کندوکاو در منابع نزدیک به عصر خوارزمی و نوشته‌های دوران معاصر، نتیجه قطعی این بود که: قدما از کنوز الحقایق به عنوان شرحی بر مثنوی یاد نکرده‌اند. این برداشت طی یک بازه زمانی حدوداً شصت‌ساله شکل گرفته است. در این جستار با ذکر دلایلی نشان داده شد که کنوز الحقایق شرح مثنوی نیست و خود مثنوی مستقلی به شیوه مثنوی‌های سنایی، عطار و مولوی است که شامل حکایاتی در عرفان، حکمت و اخلاق است که به درخواست مریدان خوارزمی سروده شده است.

واژه‌های کلیدی

کنوز الحقایق، مثنوی‌ای عرفانی و حکمی، متن‌شناسی، حسین خوارزمی، جواهر الاسرار، شرح مثنوی.

* مسؤول مکاتبات



2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).



10.22108/rpll.2025.144964.2443

۱. مقدمه

مثنوی کنوز الحقایق فی رموز الدقایق با موضوع عرفان، حکمت و اخلاق، شامل ۵۲۹۵ بیت است و در بحر متقارب سروده شده است. این کتاب با حمد و مناجات الهی شروع می‌شود و بعد به نعت سید المرسلین، صلی الله علیه و آله و سلم، می‌پردازد. خوارزمی بنا به سنت معمول زمان از چهار خلیفه رسول، صلی الله علیه و آله، یاد می‌کند و در نعت هر یک ده بیت می‌سراید. او پس از نعت خلیفه چهارم حضرت علی، علیه السلام، به مدح حسنین، سلام الله علیهما، پرداخته و با عنوان «در مناقب امیر المؤمنین حسن و امیر المؤمنین حسین رضی الله عنهما» نیز ده بیت سروده است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۴-پ). خوارزمی کتاب کنوز الحقایق را بر پنج باب مانند شرح نبی بنا می‌کند؛ هر باب شامل سه مقاله است و هر مقاله شامل حکایاتی.

عنوان باب	موضوع و تعداد مقاله
باب اول: در بیان صفات پادشاه امکانی که به منزله روح است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰-ر)	شامل سه مقاله: با موضوعات منافع عدل و احسان، فواید لطف و احسان و فضیلت صله رحم
باب دوم: در بیان صفت عالم وزیر امکانی که به منزله قلب است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۴۸-ر)	شامل سه مقاله: با موضوعات منفعت علو همت و مضرت دون‌همتی، فرمانبرداری و امتثال امر شهرباری و منفعت صلاح و سداد
باب سوم: در بیان صفت عالم انسانی که به منزله عقل است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۸۲-ر)	مشمول بر سه مقاله: در بیان منافع خوف و خشیت از حضرت پروردگار؛ فضیلت استقامت بر صراط مستقیم و تسلیم و توکل بر حضرت خداوند حکیم
باب چهارم: در بیان صفت عارف که در عالم امکانی به منزله پیر است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۲۶-پ)	مشمول بر سه مقاله: شامل فضیلت ثبات قدم بر جاده طلب، بیان فواید غلبات حیرت و در بیان و شرح عجز
باب پنجم: در بیان صفت عاشق که در عالم امکانی به منزله حقی است در باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۶۵-ر)	مشمول بر سه مقاله: در بیان فواید شوق و منافع شعف، در فضیلت درد و نیاز و در بیان فنا که نهایت مدارج ارتقا و واسطه بقای سرمدی.

شیوه خوارزمی در کنوز الحقایق به روش ابوشکور بلخی در مثنوی تعلیمی آفرین‌نامه و سنایی و عطّار در مثنوی‌ها و مولانا جلال‌الدین محمد است؛ یعنی مطالب حکمی، اجتماعی، عرفانی و اخلاقی را در قالب حکایت بیان کرده است. این کتاب در زمره آثاری است که از لحاظ مضمون شبیه به مثنوی مولوی است و در مقدمه کتاب، خود مؤلف به این امر اذعان دارد (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰-پ).

گرچه برخی از معاصران این منظومه را شرح مثنوی جلال‌الدین محمد دانسته‌اند، از گذشته، کنوز الحقایق به شرح مثنوی شهرت نداشته است و گروهی دیگر از محققان نیز کنوز الحقایق را شرح مثنوی ندانسته‌اند. این جستار با دلیل، بیان خواهد کرد که کنوز الحقایق شرح مثنوی نیست و اثر مستقلی است.

زندگی تاج‌الدین حسین خوارزمی

کمال‌الدین یا تاج‌الدین حسین بن حسن خوارزمی از شاعران و نویسندگان قرن نهم و از صوفیان سلسله کبرویه است. شرح حال او با زندگی‌نامه «کمال‌الدین حسین کاشفی سبزواری، کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی و بیش از همه با کمال‌الدین خوارزمی گبروی، فرزند شهاب‌الدین (متوفی ۱۸ شعبان ۹۵۸ق) که او نیز هم شاعر و هم اهل تألیف بوده، درآمیخته است» (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰). خوارزمی مستغرق در مسائل عرفانی شد. در عهد شاهرخ به هرات فراخوانده شد. با برخی امیران مثل غیاث‌الدین ملک‌شاه حاکم خوارزم و جانشین او ابراهیم سلطان مناسباتی داشت. «در

واپسین سال‌های عمر از مصاحبت با حاکمان و صاحب‌منصبان دست کشید و چندی معتکف مشهد حضرت رضاع) شد» (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۱). برخی از مهم‌ترین آثار مسلّم خوارزمی عبارت‌اند از:

۱. جواهر الاسرار و زواهر الانوار؛ ۲. ينبوع الاسرار فی نصایح الابرار؛ ۳. مقصد الاقصی فی ترجمه المستقصی؛ ۴. کنوز الحقایق فی رموز الدقایق؛ ۵. نصیحت‌نامه شاهي؛ ۶. شرح قصیده بُرده بوسیری؛ ۷. تحفه الابرار فی افضل الاذکار (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۱-۹۲).

۱-۱. پیشینه پژوهش

منظومه کنوز الحقایق خوارزمی تا کنون تصحیح و منتشر نشده است؛ به همین سبب جز یک مقاله (ساکت، ۱۳۹۴، ص. ۳۴۹) نوشته مستقلی در باب این مثنوی وجود ندارد. گرچه گاهی در برخی متون تاریخ ادبیات، آثار مربوط به شروح مثنوی و خوارزمی و مانند آن در حد یکی دو جمله درباره این کتاب سخنی گفته شده است. نک. همین متن ← کنوز الحقایق شرح مثنوی یا کتابی در بیان نکات عرفانی و حکمی.

۲-۱- شیوه کار: پس از تصحیح تک نسخه کنوز الحقایق، نسخه کتابخانه طوبقابوسرای ترکیه به شماره ۱۶۶۵، این جستار با تکیه بر کتاب کنوز الحقایق مرقوم شد.

۲- بحث اصلی

۲-۱. اهمیت تصحیح این اثر و لزوم احیای آن

در منظومه کنوز الحقایق گاهی به مطالبی بر می‌خوریم که گره‌های ذهنی و فکری و مشکلات ادبی ما را با دیگر متون باز می‌کند؛ از این نظر با ارائه متن اصیل از کنوز الحقایق برای احیای این نوع از موارث فرهنگی و معرفی آنها می‌توان گام‌هایی برای شناخت حلقه‌های مفقود تاریخ ادبیات فارسی برداشت. همچنین، ارائه متنی منقح از نسخه کنوز الحقایق که از میراث ادبی و عرفانی - حکمی قرن نهم هجری است، گامی برای شناخت روشن‌تر دیدگاه‌های عرفانی و حکمی عارفان و حکیمان این دوره خواهد بود.

۲-۲. دلیل سرایش مثنوی کنوز الحقایق

خوارزمی پس از خطبه از دلیل سرودن کتاب سخن به میان می‌آورد. او این‌گونه می‌گوید که در سفری که برایش پیش آمد به شهری به نام حاجی ترخان - که از بلاد قفقاز است - می‌رسد و در آنجا رحل اقامت می‌افکند و جز با چند نفر با کسی دیگر همنشینی و آشنایی ندارد:

چو دست سفر یافت دامن من	ز اوطان مألوفه خویش‌تن
جدا گشته از صحبت اصفیا	ز روی ضرورت من مبتلا

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۴-پ)

هم‌نشینان خوارزمی اهل فضل و کرم و حکمت‌اند:

اساطین بنیان فضل و حکم	سلاطین اقلیم لطف و شمیم
حریفان انوار عرفان حق	غریقان تیّار احسان حق
مصایب مآلت ز برهانشان	ینابیع حکمت دل و جانشان

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۴-ر)

تا اینکه اهالی شهر حاجی‌ترخان که از نحله‌های مختلف فکری بودند، نزد وی می‌آیند و از او درخواست کتابی جامع در بیان معانی و لطایف عرفانی می‌کنند و خوارزمی با توجه به اینکه همه این نکات را مولانا در کتاب مثنوی بیان کرده است، از تألیف کتاب استنکاف می‌کند:

من از هر حقیقت که گویم سخن	در افشای و اعلان سرّ لیدن
یکی قطره از بحر زخّار اوست	یکی پرتو از نور انوار اوست
به جای سخن گر کنم جان نثار	شوم پیش گفتار او شرمسار

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۸-پ)

اما آنها دست‌بردار نبودند:

ز من جسته هر یک به لفظی فصیح	ز معنی مغلق بیان صریح
به من گفت کاین گفته آور به جمع	شبستان ما را بده نور شمع
بگفتم چه حاجت بود ماهتاب	در آنجا که طالع شود آفتاب
چو خور پرده تیرگی بر درد	کسی کرم شبتاب را ننگرد

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷-پ)

مردم با تأیید سخنان خوارزمی این‌گونه دلیل می‌آورند که معانی و نکات کتاب مثنوی شایسته فهم هر شخصی نیست؛ بنابراین، با اصرار از خوارزمی، درخواست تألیف کتابی را بر وجه مثنوی می‌کنند:

بگفتند یاران بلی آن کتاب	کتابی ست بس نادر و مستطاب
درو مندرج اصل کلّ علوم	مبوّب درو فصل کلّ علوم ...
کتابی به غایت خوش و بافرست	ولیکن ز افهام ما برترست ...
بدین عقل قاصر چه دانیم ازو	اگرچه دفاتر بخوانیم ازو
چو نسبت نداریم با آن کتاب	نگردیم از اسرار او کامیاب
چو جنسیتی نیست ما را بدان	نخواهیم ازو یافتن یک نشان
که هر جنس را جنس او جاذب است	مطالب کند هر که او طالب است

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۸-ر)

خوارزمی با وجود آن، نیازی به نوشتن کتاب خود نمی‌بیند؛ ولی ناچار این خواسته آنان مبنی بر تألیف کتابی به شیوه مثنوی و نه در شرح آن را می‌پذیرد و مثنوی‌ای در معانی حکمی و اخلاقی می‌سراید. درضمن، خوارزمی از جلال‌الدین محمد و مثنوی وی به بزرگی و عظمت یاد می‌کند. او از جلال‌الدین محمد با عبارات «آفتاب، سر شهسواران میدان دین، سزاوار شاهی اهل یقین، شهان دو گیتی غلام درش، جهان بزرگی و جاه و جلال، بحر زخّار و کسی که هر نکته‌ای از او صد کتاب است» یاد می‌کند و کتاب مثنوی را «حبل‌المتین، کتاب حکیم مبین، کتاب بخشنده سرّ یقین و باب نور دین» معرفی می‌کند:

سر شهسواران میدان دین	سزاوار شاهی اهل یقین
شهنشاه ارباب شوق و نیاز	دلش مخزن گنج اسرار راز
شهان دو گیتی غلام درش	ستاده پی خدمت اندر برش
جهانی گدا گشته در راه او	سپهر برین خاک در گاه او

...من آنچه بیان می‌کنم صبح و شام
ز گفتار آن سرور اولیاست
ز اسرار ارباب حال و مقام
ز اسرار آن رهبر اصفیاست
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷-۱۸-پ)

۲-۳. معرفی کتاب کنوز الحقایق

خوارزمی کتاب کنوز الحقایق را در پنج باب سروده و در هر باب مناسب مطلب حکایاتی آورده است. این مثنوی در بحر متقارب و دارای ۵۲۹۵ بیت است و در سال ۸۱۸ (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۱۰-ر) سروده شده است. مضمون اصلی منظومه بیان نکات اخلاقی و عرفانی با استفاده از حکایات و تمثیلات است. آن‌گونه که سبک و نوع بیان خوارزمی است و در دیگر آثارش نیز نمایان است استفاده از سجع و ترصیع و موازنه در این منظومه به چشم می‌خورد. او در کتاب کنوز الحقایق به شیوه خود و با استفاده از صنایع بدیعی و توصیفات زیبا به بیان مطالب عرفانی پرداخته است.

۱-۳-۲- توصیفات زیبا در کنوز الحقایق

در این کتاب گاهی به توصیفات زیبا از پدیده‌های طبیعی برمی‌خوریم. از جمله در توصیف آمدن روز، تصاویر و تشبیهات زیبایی ذکر کرده است. در ابیات ذیل آسمان به مجمری تشبیه شده و زغال‌های سرخ درون آن هم مانند ستاره‌های آن هستند:

چو شد غره روز هفتم پدید
همان‌ا که در مجمر آسمان
به مهر درون صبح صادق دمید
که هست اندرو اخگر اختران
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۲۲-ر)

در ابیات بعد، شب به عود تشبیه شده که با وزش نسیم صبحگاهی رو به اتمام است. در ادامه و در تشبیهی زیبا، شب به صراف می‌شود که با دیدن صدف زرین خورشید، بساط دکان خود را جمع می‌کند:

نسیم سحر عود شب را بسوخت
وزین عود و مجمر که دارد نسیم
وز آن شعله آفاق را برفروخت
برآمد چو زرین صدف آفتاب
چو صراف شب آن صدف را بدید
ز تشویر آن رخسار بچید
لآلی ناسفته شاهوار
که هندوی شب داشت اندر کنار
ز تشویر خوبی زرین صدف
بینداخت آن جمله یکسر ز کف
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۲۲-ر)

در ابیات بعد هم سپاه شب را در سیاهی به لشکر زنگبار تشبیه می‌کند که از شاه ختن فرار می‌کند و خورشید که به پادشاهی تشبیه شده است، از مشرق، علم‌های زربافت خود را برمی‌افرازد و شاه زنگبار شب، از ترس بالآمدن علم‌های زربافت، پرچم سیاه خود را در زمین نصب می‌کند:

سیم روز چون لشکر زنگبار
شهنشاه خاور ز مشرق بتاخت
ز شاه ختن جست راه فرار
شاه زربافت را برفراخت
سپه پرچم خویش زد بر زمین
شه زنگبار از سر ترس این
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۹۱-ر)

در جایی شاعر ما را به یاد توصیف طبیعت چون فرّخی و منوچهری می‌اندازد. او در ابتدای داستان سلطان محمود می‌سراید:

<p>که بود از نهی‌بش اعادی جهان به هر سال گشتی در اطراف دشت به مطبخ کشد بره‌آسمان نهد دزد دی رخت خود بر جمل مثالی شود از بهشت برین ز مل بلبله بر سپهر انجمن به صد جا دریده چو اهل هوا من و زهد و ناموس و پرهیز کی؟ حکایات محمود ناگفته ماند ... (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۵۱-ر)</p>	<p>شنیدم که محمود شاه جهان به وقت بهار از پی صید و گشت در آن دم که طباخ خوان جهان رسد شاخ گردون به کاخ حمل ز باد صبا خاک روی زمین ... بلابل ثناخوان گل در چمن گریبان غنچه ز باد صبا ... بهارست و وقت گل و جام می مرا عشق او چون بر آتش نشاند</p>
--	--

۲-۳-۲- غزل مثنوی در کنوز الحقایق

شاعر در دو جا از منظومه، شعر را از مثنوی به غزل تغییر داده و غزل - مثنوی سروده است. او که از مقلدان مولاناست، در این هنجارگریزی نیز از او پیروی کرده است. مولانا «گاه غزل را قطعه‌گونه و یا مثنوی‌گون می‌سراید و کلمات مکرر ردیف گونه را در صدر یا حشو یا عروض یا ابتدای ابیات غزل می‌نشاند و نغمه پرداز می‌کند» (رادمنش، ۱۳۹۰، ص. ۵۱).

<p>همی خواندم این پارسی متصل چو من دل بجویم بود دلبر او چو در جنگ آیم بود خنجر او چو در گلشن آیم بود عبهر او چو در بحر آیم بود گوهر او بود ساقی و باده و ساغر او چو خوابم بیاید به خواب‌اندر او چو نقاش و خامه بود بر سر او ازان برتر تو بود برتر او که آن به که باشد تو را دفتر او که باشد که ناید تو را چاکر او (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷۸-پ)</p>	<p>ز گفتار سلطان ارباب دل که از سر چو گیرم بود سرور او چو من صلح جویم شفیع او بود چو در مجلس آیم شرابست و نقل چو در کان روم او عقیق است و لعل چو در زمزم آیم به وقت نشاط چو بیدار باشم بود هوشم او تو هر صورتی که مصور کنی تو چندان که برتر نظر می‌کنی برو ترک گفتار و دفتر بگوی چو در کوی عشقش بگیری وطن</p>
--	---

و در جای دیگر هم ابیات به جای مثنوی شکل غزل گرفته است:

<p>مرا مانده دل را چرا سوختی چرا هر یکی را جدا سوختی مرا سوختی هر که را سوختی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷۸-پ)</p>	<p>دلّم را به داغ جفا سوختی دل و جان به هم در تو پیوسته‌اند که را سوخت عشقت که آنم نسوخت</p>
--	--

۳-۳-۲- برخی از بهره‌های ادبی و لغوی کتاب کنوز الحقایق (کاربردهای ویژه)

«ناسزا» به معنای «ناسزاوار و ناشایست»:

از این بیشم امکان گفتار نیست که هر ناسزا مرد اسرار نیست

(بیت ۲۴)

بگفتا برانید کاین ناسزا ندارد سزاواری قُرب ما

(بیت ۱۴۰۶)

آوردن صورت قدیمی کلمات با الف در ابتدای آنها:

به اندازه همّت خویشتن بود صید و اشکار هر صیدزن

(بیت ۱۹۱۳)

گزیده سرانگشت آن شه‌پریار ز اشکاف دیوار شد آشکار

(بیت ۲۰۳۲)

چو شب اندر آمد ازان بستگی در ایشان پدید آمد اشکستگی

(بیت ۲۳۳۳)

در متن گاه کلماتی آمده‌اند که باید به شکل دیگری تلفظ شود تا وزن شعر دچار اشکال نشود؛ برای مثال، در بیت زیر به کلمات «پیغامبری» و «بدنام» اگر به صورت معمولی تلفظ و خوانده شود، وزن شعر با اشکال مواجه می‌شود:

تویی وارث علم پیغامبری تو را در جهان می‌رسد سروری

(بیت ۲۰۶۷)

که به صورت «پیغمبری» تلفظ می‌شود:

به بلعم نگر تا بدان علم و فن در آخر چه بدنام شد آن ممتحن

(بیت ۲۰۷۸)

در مصراع دوم بیت قبل کلمه «بدنام» به صورت «بدنوم» تلفظ می‌شود. و این گونه در شعر عطار هم سابقه دارد و دکتر شفیعی کدکنی در مقدمه منطقی الطیر عطار به آن اشاره کرده‌اند.

صورت‌ها و اشکال دیگری از کلمات در این کتاب وجود دارد که نمی‌توان آنها را غلط املائی محسوب کرد؛ بلکه گونه‌ای تلفظ گویشی است؛ برای نمونه، به کلمات «بردوبار»، «داروالشفا»، «گردوباد»، تلفظی از کلمات «بردبار»، «دارالشفا» و «گردباد» است:

وگر نیستی جور و بیداد یار نبودی دل عاشقان بردوبار

(بیت ۴۵۸۵)

چو درد دل او به غایت رسید ز داروالشفا صد عنایت رسید

(بیت ۲۴۷۶)

گاهی گرد خود گشته در گردوباد وزان گردش خویش رقصان و شاد

(بیت ۴۲۴۲)

در ذیل نیز تلفظ دیگری از کلمات «بپیچند» و «ببیند» آمده است:

چگونه ز فرمان او اهل علم بوییچند سر در ره جنگ و سلم

(بیت ۲۵۴۲)

که از ما چه دون‌همتی دیده‌ای که از کار ما سر بویچییده‌ای
(بیت ۳۰۹۴)
عدو چون بوییند بران جوشنش کند بی‌شکی قصد در کشتش
(بیت ۲۷۴۲)

۴-۲- کنوز الحقایق شرح مثنوی یا کتابی در بیان نکات عرفانی و حکمی

منابع نزدیک به خوارزمی و معاصر وی از کنوز الحقایق به‌عنوان شرح مثنوی یاد کرده‌اند و آن را شرح مثنوی نامیده‌اند. تذکره‌های بعد از او از قبیل مجالس‌النفائس: (نک. نوایی، ۱۳۶۳، ص. ۱۷۸) و نیز (نوایی، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۰)، تذکره هفت اقلیم: (نک. رازی، ۱۳۷۸، ص. ۳۳۰)، حبیب‌السیر: (نک. خواندمیر، ۱۳۶۲، ص. ۹)، الذریعه الی تصانیف الشیعه: (نک. آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ص. ۹۱۸) و فهرست کتاب‌های چاپی فارسی: (نک. مشار، ۱۳۵۱، ص. ۱۶۱۱) نشان می‌دهد هیچ‌کدام از آنها کنوز الحقایق را شرح مثنوی نخوانده‌اند؛ اما معاصران نظرات متفاوتی دارند و بیشتر کنوز الحقایق را شرح مثنوی نامیده‌اند جز مرحوم دکتر ذبیح‌الله صفا (صفا، ۱۳۶۴، ج. ۴/۴۹۲). نظر معاصران درباره کنوز الحقایق به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف- کسانی که کنوز الحقایق را شرح مثنوی نامیده‌اند:

تعبیرکردن از کنوز الحقایق به شرح مثنوی با سعید نفیسی شروع می‌شود. سعید نفیسی در حدود سال ۱۳۴۴ خورشیدی در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی در شرح حال خوارزمی آورده است: «و دیگر از مؤلفات اوست دو شرح مثنوی مولوی که یکی را به نام جواهر الاسرار و زواهر الانوار و دیگری را به نام کنوز الحقایق فی رموز الدقایق نوشته» (نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۴۳) به تبع وی دیگران تصور کرده‌اند که کتاب کنوز الحقایق شرح منظوم مثنوی است. البته این سهو مرحوم نفیسی چیز تازه‌ای نیست. او درباره کتاب روضه المحبتین ابن عماد خراسانی شیرازی نیز چنین اشتباهی را مرتکب شده است. سعید نفیسی در سال ۱۳۱۴ خورشیدی مثنوی ده‌نامه ابن عماد را با نام روضه المحبتین چاپ کرد؛ اما بعدها در کتاب نظم و نثر فارسی روضه المحبتین و ده‌نامه را دو کتاب مستقل از هم دانست (نک. خراسانی، ۲۰۱۸، ص. ۱۶).
مرحوم بدیع‌الزمان فروزانفر نیز در شرح آمده بر مثنوی شریف نوشته‌اند: «وی [خوارزمی] نخست بر مثنوی شرحی منظوم به بحر متقارب سروده و آن را کنوز الحقایق فی رموز الدقایق نامیده» (فروزانفر، ۱۳۴۶، ج. ۱/۱۱). پس از آن مهدی درخشان در حدود سال ۱۳۶۰ در مقدمه کتاب ینبوع الاسرار فی نصائح‌الابرار، کنوز الحقایق را شرح مثنوی خوانده‌اند. وی در مقدمه ینبوع الاسرار فی نصائح‌الابرار نوشته است:

«دیگر از آثار کمال‌الدین حسین خوارزمی منظومه کنوز الحقایق فی رموز الدقایق است و آن کتابی است به بحر متقارب در بیان اسرار عرفان و ذکر نکته‌ها و دقایق آن و سیر و عبور از درجات نفس و قلب و روح خفی و چنانکه از مندرجات کتاب جواهر الاسرار بر می‌آید، مؤلف این اثر را در شرح مثنوی شریف و حل بعضی مشکلات آن سروده و حقایق عرفان را با معانی لطیف و ایراد امثال و حکایاتی ظریف، کسوت نظم پوشانیده است» (خوارزمی، ۱۳۶۰، ص. ۳۷).

احتمالاً درخشان با استناد به همان بخش از کتاب سعید نفیسی، از کنوز الحقایق به تفسیر و شرح مثنوی تعبیر کرده‌اند. استعلامی هم در شرح مثنوی خود نوشته‌اند: «حسین خوارزمی شرحی بر مثنوی را آغاز کرد به نام

جواهر الاسرار و زواهر الانوار؛ اما فقط توانست شرح سه دفتر مثنوی را بنویسد. خوارزمی شرح منظومی هم بر مثنوی نوشته است به نام کنوز الحقایق که در جواهر الاسرار ابیاتی از آن آورده» (مولانا، ۱۳۶۰، ص. ۸۲).

نصرالله پورجوادی نیز در مقاله‌ای با عنوان «مقدمه کمال‌الدین خوارزمی بر شرح مثنوی»، کنوز الحقایق را شرح منظوم مثنوی خوانده‌اند (پورجوادی، ۱۳۶۲، ص. ۵۱). بعد از ایشان نجیب مایل هروی در سال ۱۳۶۴ در مقدمه‌ای که بر شرح فصوص الحکم خوارزمی نوشته، از کنوز الحقایق به شرح منظوم مثنوی تعبیر کرده‌اند (خوارزمی، ۱۳۶۴، ص. ۱۶). عبدالحسین زرین کوب هم در همان سال‌ها در کتاب سرنی، تلویحاً کنوز الحقایق را شرح منظوم مثنوی خواندند (زرین کوب، ۱۳۸۶، ص. ۷۶۷). محمدجواد شریعت نیز در سال ۱۳۸۴ در مقدمه کتاب جواهر الاسرار، از کنوز الحقایق به «شرحی منظوم به بحر متقارب بر مثنوی» یاد کرده‌اند (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۳). بعد از وی یوسف بیگ‌باباپور هم در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به شروح کهن مثنوی معنوی» از کنوز الحقایق به تبع دیگران به شرح مثنوی یاد کرده‌اند (بیگ باباپور، ۱۳۷۸، ص. ۳۶۶)؛ وی در آن مقاله اظهار می‌کند که از این اثر جز بخش‌هایی بر جای نمانده است (بیگ باباپور، ۱۳۷۸، ص. ۳۶۶). رضا شجری در کتاب معرفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی، از کنوز الحقایق به اولین شرح منظوم مثنوی تعبیر کرده و نوشته‌اند «از کنوز الحقایق جز بخشی به جای نمانده است و شارح بعضی از ابیات آن را نیز در شرح مثنور خود جواهر الاسرار و زواهر الانوار آورده است» (شجری، ۱۳۸۶، ص. ۵۵). در جلد پنجم دانشنامه زبان و ادب فارسی نیز ذیل مدخل «کنوز الحقایق» به تاسی از دیگر معاصران، کنوز الحقایق را شرح مثنوی شمرده‌اند (ساکت، ۱۳۹۴، ج. ۳۴۹/۵).

ب- نظرات بینابین

برخی از محققان معاصر نظر بینابینی درباره این اثر داشتند و آن را نه قطعاً شرح مثنوی و نه صرفاً اثری مستقل نامیده‌اند. مینا حفیظی کنوز الحقایق را «اثری منظوم در مسائل عرفانی و شرح مثنوی» دانسته‌اند (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲). محمود فضیلت و معصومه ظفری دیزجی در مقاله‌ای با نام «تأملی در المقصد الاقصی فی ترجمه المستقصی» آنجا که به کنوز الحقایق اشاره می‌کنند، می‌نویسند: «با مشاهده نسخه خطی آن معلوم شد که این منظومه شرح برخی از داستان‌های عرفانی مثنوی معنوی است و در بیان دقایق عرفانی» (فضیلت و ظفری دیزجی، ۱۳۹۱، ص. ۹۴). آقاحسینی و ذاکری کیش به نقل از مأخذی می‌نویسند: «کمال‌الدین حسین خوارزمی دو شرح به نظم و نثر دارد؛ شرح مثنور او جواهر الاسرار نام دارد و فقط سه دفتر را شامل می‌شود» (آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۱۲). سکوت آقاحسینی و ذاکری کیش به نظر می‌رسد حاکی از آن باشد که آن دو، کنوز الحقایق را شرح مثنوی نمی‌دانند. آنها برخلاف نقد و توضیحاتی که در بیان هر کدام از شروح مثنوی می‌آورند، از هر گونه توضیحی درباره کنوز الحقایق خودداری می‌کنند (رک: آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۱۲) و مثل دیگر شروح مثنوی، به شرح و توضیحی درباره کنوز الحقایق نپرداخته‌اند (آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۳۱-۱).

ج- کنوز الحقایق مثنوی عرفانی، نه شرح مثنوی

دکتر ذبیح‌الله صفا به درستی در کتاب تاریخ ادبیات در ایران نوشته‌اند که خوارزمی «یک مثنوی عرفانی به نام کنوز الحقایق فی رموز الدقایق داشته که در جواهر الاسرار به بعضی از ابیات آن استشهاد کرده و گفته است که مثنوی‌ای در مسائل عرفانیست» (صفا، ۱۳۶۴، ج. ۴/۴۹۲). از این عبارات بر می‌آید که ذبیح‌الله صفا برخلاف

مرحوم نفیسی، منظور خوارزمی را در *جوهر الاسرار* به درستی فهمیده است؛ آنجا که گفته است: «دیگر آنک اطلاع اغیار، حکمت احتجاب اسرار تواند بود؛ چنانک در *مطاوی کنوز الحقایق فی رموز الدقایق*، این معنی کسوت نظم پوشیده است که بینوایی را تمنای صید مرغی بود...» (خوارزمی، بی تا، ص. ۹۰۳).

خلاصه، با توجه به متن *کنوز الحقایق فی رموز الدقایق و نظر صائب و درست* مرحوم دکتر ذبیح‌الله صفا (صفا، ۱۳۶۴، ج. ۴/۴۹۲)، این اثر کتاب مستقلی است در مباحث عرفانی و اخلاقی، و در زمره کتاب‌هایی است که به استقبال متونی چون مثنوی‌های سنایی و عطار و مثنوی معنوی رفته است.

اینک مخالفان و موافقان شرح یا عدم شرح مثنوی بودن کتاب *کنوز الحقایق* و آنان که نظر بینابین دارند، در جدول برشمرده می‌شود:

کنوز الحقایق شرح مثنوی است	کنوز الحقایق شرح مثنوی نیست و کتاب مستقلی است
سعید نفیسی (نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۴۳)	ذبیح‌الله صفا (صفا، ۱۳۶۴، ج. ۴/۴۹۲).
بدیع الزمان فروزانفر (فروزانفر، ۱۳۴۶، ج. ۱۱/۱)	
مهدی درخشان (خوارزمی، ۱۳۶۰، ص. ۳۷)	
محمد استعلامی (مولانا، ۱۳۶۰، ص. ۸۲)	
نصرالله پورجوادی (پورجوادی، ۱۳۶۲، ص. ۵۱)	
عبدالحسین زرین‌کوب (زرین‌کوب، ۱۳۸۶، ص. ۷۶۷)	
نجیب مایل هروی (خوارزمی، ۱۳۶۴، ص. ۱۶)	
محمدجواد شریعت (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۳)	
یوسف بیگ باباپور (بیگ باباپور، ۱۳۷۸، ص. ۳۶۶)	
رضا شجری (شجری، ۱۳۸۶، ص. ۵۵)	
دانشنامه زبان و ادب پارسی (ساکت، ۱۳۹۴، ج. ۳۴۹/۵)	
نظرات بینابین	
مینا حفیظی (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲)	
فضیلت و دیزجی (فضیلت و ظفری دیزجی، ۱۳۹۱، ص. ۹۴)	
آقاسینی و ذاکری کیش (آقاسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۱۲)	

۵-۲- ادله‌ای بر عدم شرح مثنوی بودن *کنوز الحقایق*

هنگام تصحیح نسخه *کنوز الحقایق* و تأمل و تدبّر در مفهوم و موضوع اثر، دلایل متقنی نشان از آن داشت که کتاب شرح مثنوی نیست. از جمله دلایلی محکمی که حاکی از این حقیقت بود که *کنوز الحقایق* شرح مثنوی نیست و کتابی حکمی، اخلاقی و عرفانی است، بدین شرح است:

۱-۲-۵ خوارزمی خود درباره *کنوز الحقایق* چنین ادعایی نداشته و این منظومه را شرح مثنوی نخوانده است.

او در کتاب *جوهر الاسرار* می‌نویسد که با کتاب *مثنوی* همدم و دمخور بوده است و در جوانی اش هم مردم مشکلات ابیات مثنوی مولانا را از او می‌پرسیده‌اند و به قدر بضاعت به آنها پاسخ می‌داده است و برخی از مریدانش در حضور او به مباحثه و خوانش ابیات مثنوی می‌پرداخته‌اند و به التماس از او درخواست کرده بودند

تا حاصل آن جلسات و مباحث را به تحریر دریاورد و کتاب *کنوز الحقایق* که کسوت نظم یافته، حاصل آن جلسات است (نک. *خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۷*). کتاب *کنوز الحقایق* شرح مثنوی نیست؛ بلکه تحریر و نظم مباحثی است که مریدان در حضور خوارزمی و در جلسات مثنوی خوانی در موضوعات عرفانی و اخلاقی طرح می‌کردند و این از محتوای کتاب *کنوز الحقایق* کاملاً مشهود است. (نک. *خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷-ر*).

۲-۵-۲ جای دیگر به مکاشفه‌ای که برای خواجه ابوالوفا پیش آمده بود و در *جواهر الاسرار* آمده است که او خطاب به خوارزمی به شرح کردن مثنوی اشارت کرده بود: «معاینه می‌دیدم که به حقیقت حضرت خداوندگار و متصدی به کشف اسرار تویی؛ معنی مولوی است و صورت صورت حسینی» (نک. *خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۱۹*)؛ و پس از آن هم فرمان شاهزاده ابراهیم سلطان به خوارزمی: «کتاب مثنوی حضرت مولوی را که خزاین اسرار معنوی است می‌باید که شرحی نوشته شود» (نک. *خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۲۰*). خلاصه، مکاشفه خواجه ابوالوفا و اشارت وی و نیز دستور شاهزاده ابراهیم سلطان مبنی بر شرح مثنوی به خوارزمی نشان‌دهنده این است که خوارزمی پیش از نوشتن *جواهر الاسرار* به شرح مثنوی نپرداخته است.

۳-۵-۲ جمله ابتدای کتاب؛ در ابتدای نسخه، عبارت «هذا کتاب کنوز الحقایق فی رموز الدقائق من مصنفات افتخار الفصحاء و البلغاء مولانا حسین خوارزمی شارح المثنوی طاب ثراه» آمده است (*خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱-ر*). این موید آن است که اگر پیشینیان *کنوز الحقایق* را شرح مثنوی می‌شمردند، از آن یاد می‌کردند؛ همچنان که در آخر عبارت، تعبیر شارح‌المثنوی آمده است، گویای این است که *کنوز الحقایق* را شرح مثنوی نمی‌دانسته‌اند و گرنه ذکر می‌شد.

۴-۵-۲ نیز از خود خوارزمی و در هیچ‌کدام از آثارش هرگز اشاره و نشانه‌ای دیده نمی‌شود که قبلاً در کتاب *کنوز الحقایق* به شرح مثنوی پرداخته است. آن‌گونه که گفته شد این سوء برداشت با مرحوم سعید نفیسی آغاز شده است (رک. *نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۴*) و برخی نیز به پیروی از سخن وی *کنوز الحقایق* را شرح مثنوی نامیده‌اند.

۵-۵-۲ - برخلاف سخن برخی از هم‌عصران ما، عده‌ای دیگر هم آن را شرح مثنوی ندانسته‌اند. صفا (۱۳۶۴، ج. ۴/۴۹۲)؛ حفیظی (۱۳۸۸، ص. ۹۲)؛ فضیلت و ظفری دیزجی (۱۳۹۱، ص. ۹۴) و آقاحسینی و ذاکری کیش (۱۳۹۲، ص. ۱۲) از این جمله‌اند.

با این همه، اگر برای کسی این شائبه پیش آید که *کنوز الحقایق* شرح مثنوی مولوی است، به قولی اجتهاد در برابر نص می‌کند. چون متن *کنوز الحقایق* موجود است و هرکس با مطالعه و تورق آن بر این موضوع صحه می‌گذارد که موضوع این کتاب، شرح مثنوی نیست. برای اثبات دقیق‌تر این مدعا به بررسی کتاب *جواهر الاسرار* خوارزمی که شرح مثنوی است، پرداخته می‌شود تا تفاوت نمایان‌تر شود.

۲-۶ تفاوت روش خوارزمی در *جواهر الاسرار* با *کنوز الحقایق*

اینک به بررسی ساختار دو کتاب *کنوز الحقایق* که مثنوی مستقلی است و *جواهر الاسرار* که شرح مثنوی است پرداخته می‌شود و تفاوت‌های این دو بررسی می‌شود:

۱-۶-۲- کتاب **جواهر الاسرار و زواهر الانوار**: این اثر به نثر و نوشته تاج‌الدین حسین خوارزمی مقتول ۸۴۱ق. است. در این کتاب خوارزمی به شرح سه دفتر مثنوی معنوی توفیق یافته است. «این شرح قدیمی‌ترین شرحی است که به دست ما رسیده است» (محمدی و میرباقری فرد، ۱۴۰۳، ص. ۵). **جواهر الاسرار** چند سال بعد از مثنوی کنوز الحقایق به رشته تحریر در آمده است. اینک به بیان ساختار کتاب **جواهر الاسرار و زواهر الانوار** به ترتیب از جلد اول پرداخته می‌شود.

جلد اول کتاب شامل یک مقدمه و ده مقاله است. در واقع خوارزمی در این جلد به شرح مثنوی نپرداخته و به مقدمه‌چینی پرداخته است. کتاب با عبارت «حمد بی حد و غایت و ثنای بی عد و نهایت حضرت پادشاهی را که در سراقق لم یزلی به فردانیت معروفست و بر سریر لایزالی به وحدانیت موصوف ...» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۱) شروع می‌شود و شامل بخش‌های «فی المناجات و رفع الحاجات الی حضرت رفیع الدرجات، مقدمه المطالب فی کشف بعض المآرب و فاتحه الأبواب فی سبب تألیف الکتاب» است. «وی در مقاله اول ضمن ذکر مناقب حضرت علی علیه السلام و ابنای سول خدا صلی الله علیه و آله شرح حال شماری از مشایخ صوفیه را آورده است» (شجری و عربشاهی کاشی، ۱۴۰۰، ص. ۸۷).

جلد دوم که شرح دفتر اول مثنوی است با دیباچه‌ای با عنوان «آغاز شروع در شرح مثنوی مولوی معنوی قدس الله تعالی سره و اوصل إلینا بره» شروع می‌شود. خوارزمی در آنجا یادآور می‌شود که موضوع مثنوی معنوی مولوی «ارشاد جمیع طوایف عباد و تنبیه بر احوال مبدا و معاش و معاد» است (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۳۴۸)؛ سپس به جایگاه نوع انسان می‌پردازد که پیشوای مقربان حضرت پادشاه است و به مصداق حدیث کنت کزنا مخفیا فأحیبت أن أعرّف مقصود از ایجاد آفرینش است. از نظر خوارزمی انسان «خلاصه آفرینش و نور دیده اهل بینش» است (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۳۴۸).

خوارزمی با آوردن مقدمه‌ای که در آن نوع انسان را به سه فرقه تقسیم می‌کند. فرقه اول را گروهی می‌داند که لحظه‌ای وطن اصلی و مسکن حقیقی خود را فراموش نکرده‌اند و دمی از یاد بازگشت غافل نشده‌اند و همیشه در طلب وطن حقیقی هستند. فرقه دوم کسانی هستند که خرابه دنیا را وطن اقامت ساخته‌اند تا موعدی که تا به موطن اصلی باز رسند. فرقه سوم کسانی‌اند که این رباط ویرانه را بر معموره دیار اصلی برگزیدند و چنان فریفته شدند که به کلی محبت وطن اصلی از یادشان رفت (خوارزمی، ۱۳۸۴، ص. ۳۴۸)؛ خوارزمی طایفه اول را مرشدان کامل از انبیا و اولیا، معرفی می‌کند. سپس می‌گوید: طایفه اول را به منزله نای‌اند که نوا در ایشان از نفس رحمانی است که مولانا قبلاً به این موضوع اشاره کرده است؛ آنجا که سروده است:

ما چو ناییم و نوا در ما ز توست	ما چو کوهیم و صدا در ما ز توست
ما چو شطرنجیم اندر برد و باخت	برد و مات ما تویی ای خوش‌صفت
ما عدم‌هاییم و هستی‌های ما	تو وجود مطلق‌ی فانی‌نما

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۲/۳۵۰)

وی این‌گونه موضوع را به نی و نایی مرتبط می‌کند و بعد به شرح ابیات ابتدایی مثنوی و نی‌نامه می‌پردازد که:

بشنو از نی چون حکایت می‌کند	وز جدایی‌ها شکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا بیریده‌اند	در نفی‌رم مرد و زن نالیده‌اند

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق تا بگویم شرح درد اشتیاق

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۳۵۱/۲)

خوارزمی در *جوهر الاسرار* یا شرح ابیات مثنوی بر این است که معمولاً پیش از ابیات نقل شده از مثنوی، شرح و نکته‌ای مرتبط با آن می‌آورد؛ برای مثال، پیش از شرح ابیات بعدی:

عشق خواهد کاین سخن بیرون بود آینه‌ات غمّاز نبود چون بود

آینه‌ات دانی چرا غمّاز نیست؟ زانکه زنگار از رخس ممتاز نیست

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۳۹۱/۲)

چنین می‌نویسد: «ولیکن چون آئینه مجلی روی به آفتاب آرد و آفتاب سطوات لوامع بر او گمارد شعاع آئینه غمّاز اشعه آفتاب شود، چه به حقیقت، ظهور، آفتاب راست؛ آئینه قابلی بیش نیست» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۳۹۱/۲).

او گاهی چند بیت از مثنوی می‌آورد و بعد به شرح آن می‌پردازد و گاهی هم تنها یک بیت نقل می‌کند و مشغول توضیح پیرامون آن می‌شود؛ البته در مواردی بعضی از ابیات را نقل نمی‌کند. خوارزمی برای شرح از ابیات عربی، اشعار خودش و شاعران دیگر چون سنایی، خاقانی و اشعاری از مثنوی معنوی و غزلیات شمس بهره می‌جوید. خوارزمی در بین شرح مثنوی، گاهی هم گریزی به اقوال بزرگان عرفان می‌زند؛ برای مثال، می‌فرماید: «تفسیر قول فریدالدین عطار قدس سرّه

تو صاحب‌نفسی ای غافل میان خاک و خون می‌خورد که صاحب‌دل اگر زهری خورد آن انگبین باشد

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۵۳۷/۲)

جلد سوم جوهر الاسرار شرح دفتر دوم مثنوی است و با همان سبک و روش قبلی به بیان و شرح ابیات مثنوی پرداخته است. منتها در این جلد خوارزمی هر چه جلوتر می‌رود مهارت و استادی بیشتری پیدا می‌کند و خواننده احساس می‌کند که شارح از منابع بیشتری برای شرح مثنوی استفاده کرده است (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۸۹۹/۳). در این شرح او از دیوان کبیر یا کلیات شمس تبریزی بهره زیادی برده است. این جلد با مقدمه‌ای به عربی آغاز می‌شود. این مقدمه مصنوع و آهنگین است و با عبارت: «الحمد لله الذی جعل قلوب العارفين خزائن جواهر اسراره و صیر ارواح العاشقين مطالع زواهر انواره...» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۹۰۱/۳) شروع می‌شود و با اشعاری که خود مؤلف سروده است، پایان می‌پذیرد:

گر من سر از نشیمن دنیا برآورم گرد از قمام طارم خضرا برآورم

آتش زخم به خرمن ماه چهارده گر یک نفس ز سر سویدا برآورم

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۱۱۹۸/۳)

در همین مقدمه، خوارزمی به صراحت به کتاب *کنوز الحقایق* سروده خویش اشاره می‌کند؛ آنجا که دلیل تأخیر مولانا در سرودن دفتر دوم مثنوی را بیان می‌کند می‌نویسد «دیگر آنک اطلاع اغیار، حکمت احتجاب اسرار تواند بود؛ چنانک در مطاوی *کنوز الحقایق فی رموز الدقایق* این معنی کسوت نظم پوشیده است که بینوایی را تمنای صید مرغی بود...» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۹۰۳/۳)

خوارزمی تاریخ نوشتن جلد سوم را دوم رمضان سال ۸۳۳ قمری بیان می‌کند: «و ابتدای شروع در شرح این دفتر روز دوم رمضان بود سنه ثلاث و ثلاثین و ثمانمائه، بعد از وقوع فترت و تأخیر بسیار از برای بعضی حکم

مذکوره تا شرح مطابق متن باشد» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۹۰۶/۳). او اذعان می‌کند که آگاهانه مدتی بسیار در شرح این دفتر تأخیر کرده است تا با روش مولانا در سرودن دفتر دوم مثنوی مطابقت داشته باشد. تاج‌الدین در شرح ابیات، گاه خود به توضیح چندسطری درباره موضوع می‌پردازد؛ برای نمونه، در داستان «اندرزکردن صوفی خادم را در تیمارداشت بهیمه و لاحول گفتن خادم»، ابتدا خود به توضیح داستان می‌پردازد که «صوفی‌ای طواف اطراف آفاق می‌کرد و از گلشن مجالس ارباب قلوب بوی غیب الغیوب استنشاق می‌نمود. روزی در خانقاهی نزول کرد ...».

چون که شکر گام کرد و ره برید
لاجرم زان گام در کامی رسید
رفتن یک منزلی بر بوی ناف
بهتر از صد منزل گام و طواف

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۹۲۷/۳)

و بعد می‌گوید «آری مشامی بی‌زکام می‌باید که بوی دلارام از ناف سینۀ کرام تواند شمید. چنان اهل عرفان جنان و روضه مفتحة الابواب رضوان است» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۹۲۷/۳).

جلد چهارم نیز که شرح دفتر سوم و آخرین جلد کتاب است، با مقدمه‌ای به فارسی شروع می‌شود: «حمدی چون قدرت قاهره الهی بی‌حد و قیاس و ثنایی چون حکمت باهره حضرت پادشاهی محکمه‌الاساس» (خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۱۲۷۷/۴)؛ و خوارزمی از قول مولانا نقل می‌کند که واسطه اعتلا به اعلی مدارج سعادات و کرامات حکمت است و خود به بیان انواع حکمت می‌پردازد و مطلب را با مقدمه‌ای طولانی در شرح معنی حکمت و تنبیه بر بعضی اقسام آن شروع می‌کند. درواقع او در این مقدمه به شرح مقدمه عربی دفتر سوم پرداخته است. او در این دفتر به سبک دفاتر پیشین به‌ویژه دفتر دوم، به شرح ابیات مثنوی می‌پردازد و در پایان هم با غزلی که مناجات‌گونه‌ای است کتاب را پایان می‌دهد.

بزرگوار خدایا به سوز سینۀ آنها
که علم و حکمت تو راه یافت در ایشان
...به خون پاک شهیدان عشق بیدل و دست
که هیچ دیده ندیدست دست قابل ایشان
به آل امثلۀ بی‌مثال آل عبایت
که شد دلیل بزرگان دین دلایل ایشان
ولی چو کشتی تن بشکند ز موج حوادث
رسان تو تخته جان مرا به ساحل ایشان

(خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۱۷۸۱/۴)

۷-۲ تفاوت‌های جواهر الاسرار و کنوز الحقایق

جواهر الاسرار «قدیمی‌ترین شرح مثنوی است که به دست ما رسیده است» (محمّدی و میرباقری فرد، ۱۴۰۳، ص. ۵). تأثیر اندیشه‌های عارفان و شاعران بزرگ فارسی و عربی بر جواهر الاسرار مشاهده می‌شود (شجری و عربشاهی کاشی، ۱۴۰۰، ص. ۸۵)؛ اکنون به بیان تفاوت‌های **جواهر الاسرار** و **کنوز الحقایق** پرداخته می‌شود:

۱-۷-۲ سرودن **کنوز الحقایق** بنا بر نص کتاب در سال ۸۱۸ هجری قمری پایان یافته است؛ یعنی حدود دو

دهه پیش از نوشتن **جواهر الاسرار** و در **جواهر الاسرار** به برخی از ابیات آن استشهاد شده است؛ از جمله:

چو نامی طلب کرد بهر کتاب
ز غیبش به گوش دل آمد خطاب
که نامش کنوز الحقایق بنه
خبر از رموز الدقایق بنده
به هشتصد درو هژدهم شد به کام
کتاب کنوز الحقایق تمام

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۱۰-ر)

۲-۷-۲ خوارزمی در *جواهر الاسرار* به‌صراحت از *کنوز الحقایق* نام می‌برد و چنانکه پیش از این گفته شد این موضوع باعث درک نادرست برخی شده است. در واقع *جواهر الاسرار* از *کنوز الحقایق* نوشته شده است. ۳-۷-۲ *جواهر الاسرار* به نثر است و در لابه‌لای متن، اشعاری به عربی و فارسی برای شرح آمده است؛ ولی *کنوز الحقایق* به نظم.

۴-۷-۲ موضوع *جواهر الاسرار* شرح مثنوی است و خوارزمی به‌صراحت به آن اشاره کرده است (*خوارزمی، ۱۳۸۴، ج. ۱/۱۸۱*)؛ ولی موضوع *کنوز الحقایق* عرفان و بیان نکات عرفانی و اخلاقی در قالب حکایت؛ خوارزمی *کنوز الحقایق* را به پایان برده است؛ در حالی که *جواهر الاسرار* ناتمام ماند و به شرح سه دفتر مثنوی توفیق یافت و مرگ او اجازه شرح دفترهای دیگر را نداد. روش خوارزمی در *جواهر الاسرار* بر این است که ابتدای هر جلد مقدماتی مربوط به موضوع بیان می‌کند و سپس به تبیین و شرح مثنوی می‌پردازد؛ البته او در این کتاب در بعضی جاها از کنار ابیات بحث‌برانگیز عبور کرده است (*محمدی و میرباقری فرد، ۱۴۰۳، ص. ۵*).

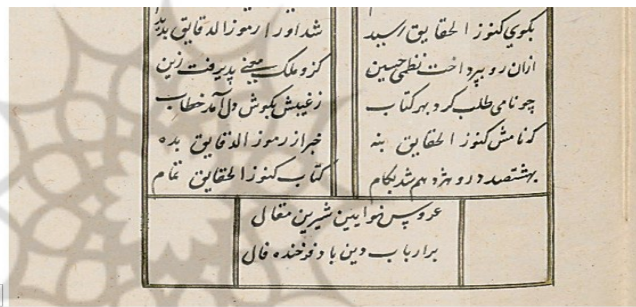
۵-۷-۲ *جواهر الاسرار* در چهار مجلد تدوین شده است؛ ولی *کنوز الحقایق* در یک مجلد و پنج باب و هر باب در سه مقاله. در آغاز کتاب *کنوز الحقایق* شاعر نوشته که این کتاب بر پنج باب مدون شده است (*خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰-پ*).

۲-۸ معرفی نسخه

تنها نسخه موجود از *کنوز الحقایق*، نسخه کتابخانه طوبقبوسرای ترکیه به شماره ۱۴۶۵ است. جلد نسخه از جنس چرم قهوه‌ای‌رنگ و کاغذ آن به رنگ نخودی است. این نسخه در هر صفحه سیزده سطر دارد؛ نسخه شماره‌گذاری دارد و در بالای هر صفحه، شماره صفحه نوشته شده است. در ابتدای آن عبارت «هذا کتاب کنوز الحقایق فی رموز الدقایق من مصنّفات افتخارالفصححا و البلغا مولانا حسین خوارزمی شارح المثنوی طاب ثراه» آمده است (*خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱-ر*). نسخه به خط نسخ خوش خط و تاریخ کتابت آن «حدود سده نهم» هجری قمری است (*ساکت، ۱۳۹۴، ج. ۴۳۹/۵*) خوشبختانه این نسخه کامل، اما بدون تاریخ کتابت و نام کاتب است. در ابیات آخر مثنوی هم نام آن و هم سال اتمام سرایش ذکر شده است (تصویر بعد).



(خوارزمی، بی تا، ص. ۲-پ، ر)



(خوارزمی، بی تا، ص. ۲۱۰-ر)

۳- نتیجه گیری

کنوز الحقایق فی رموز الدقایق از آثار مسلم تاج الدین (کمال الدین) حسین بن حسن خوارزمی (۸۴۱-۷۷۰ق) است که برخی آن را شرح مثنوی خوانده‌اند. در این جستار، مستدل بیان شده است که کنوز الحقایق شرح مثنوی نیست و مثنوی‌ای عرفانی، حکمی و اخلاقی است که به تاسی از مثنوی‌های مشهور تعلیمی فارسی چون مثنوی‌های سنایی و عطار و مثنوی معنوی سروده شده است. این منظومه در بحر متقارب و در ۵۲۹۵ بیت است. شاعر در آن از آرایه‌هایی چون سجع، موازنه و انواع جناس استفاده کرده است. در دو جای کتاب، خوارزمی قالب را از مثنوی به غزل تغییر داده که درخور توجه است. همچنین در این اثر مضامین اخلاقی و عرفانی با بیان حکایت‌های شیرین برای رشد و تربیت مخاطبان و مریدان شاعر بیان شده است.

کتاب کنوز الحقایق برای نخستین بار و براساس تنها نسخه موجود از آن به شماره ۱۴۶۵ موجود در کتابخانه طبقبابوسرای ترکیه تصحیح شد. ضمن تصحیح و معرفی اثر، بازشناختی از مثنوی کنوز الحقایق ارائه شده است. این منظومه شامل پنج باب، پانزده مقاله و چهل و هفت حکایت است. حکایت‌ها مضامین کتاب را دلپذیرتر کرده است. کنوز الحقایق در زمره آثاری است که از لحاظ مضمون شبیه به حکایت‌ها و آثار اخلاقی و عرفانی سنایی و عطار و مولانا است و در مقدمه کتاب، خود مؤلف به این نکته یادآور شده است.

برخی از معاصران از کنوز الحقایق به شرح مثنوی تعبیر کرده‌اند. منشأ تعبیر به شرح مثنوی از این کتاب به سعید نفیسی بر می‌گردد. او نخستین بار این تعبیر را به کار برد و به تبع وی برخی دیگر از معاصران هم از این کتاب به شرح مثنوی یاد کرده‌اند. در واقع دریافت نادرست از بخشی از کتاب *جواهر الاسرار* خوارزمی سبب این اشتباه شده است. با وجود این، دکتر ذبیح‌الله صفا *کنوز الحقایق* را یک مثنوی در مسائل عرفانی می‌داند و نه شرح مثنوی.

جواهر الاسرار و *زواهر الانوار*، کتاب دیگر خوارزمی که شرح مثنوی است ساختاری کاملاً متفاوت با *کنوز الحقایق* فی رموز اللّقایق دارد. شارح نوشته است که کتاب *جواهر الاسرار* و *زواهر الانوار* شرح مثنوی است. خوارزمی در آن ابیات مثنوی را از آغاز دفتر اول تا پایان دفتر سوم شرح و تفسیر کرده است؛ در حالی که در *کنوز الحقایق* چنین شرح و روشی وجود ندارد و خوارزمی هم هنگام سرودن *کنوز الحقایق* از این کتاب به عنوان شرح مثنوی یاد نکرده است. همچنین، تفاوت متن منظومه با شرح یک اثر و نیز مقایسه با *جواهر الاسرار* و *زواهر الانوار* کتاب دیگر خوارزمی که شرح مثنوی است، نشان می‌دهد *کنوز الحقایق* شرح مثنوی نیست. همچنین، اشارت خواجه ابوالوفا و شاهزاده ابراهیم به خوارزمی مبنی بر نوشتن شرح مثنوی - که در *جواهر الاسرار* آمده است - و موارد دیگری که در متن این جستار ذکر شد، از جمله دلایلی اند که خوارزمی پیش از آن به شرح مثنوی نپرداخته بود.

منابع

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، دارالاضواء.
آقاحسینی، حسین، و ذاکری کیش، امید (۱۳۹۲). بررسی و نقد شروع مثنوی با تکیه بر توجه آنها به روایت، پیوستگی ابیات و متن مثنوی. *نشر پژوهی ادب فارسی*، ۱۶ (۳۴)، ۱-۳۱.

https://jll.uk.ac.ir/article_699.html

بیگ باباپور، یوسف (۱۳۸۷). نگاهی به شروع کهن مثنوی معنوی. *دوماهنامه آینه پژوهش*، ۱۹ (۳)، ۷۰-۸۳.

https://jap.isca.ac.ir/article_1184.html

پورجوادی، نصرالله (۱۳۶۲). مقدمه کمال‌الدین خوارزمی بر شرح مثنوی. *نشر دانش*، ۱۵ (۱)، ۴۸-۵۲.

<https://ensani.ir/fa/article/journal-number/32695>

حفیظی، مینا (۱۳۸۸). *خوارزمی*. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خراسانی شیرازی، ابن عماد (۲۰۱۸م). *روضه المحبین* (با مقدمه و تصحیح مرتضی چرمگی عمرانسی و همکاری حسین سعدآبادی). گروه ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب لاهور.

خوارزمی، حسین (۱۳۶۰). *ینبوع الاسرار فی نصائح الابرار* (به اهتمام مهدی درخشان). انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.

خوارزمی، حسین (۱۳۶۴). *شرح فصوص الحکم* (به تصحیح نجیب مایل هروی، چاپ اول). انتشارات مولی.

خوارزمی، حسین (۱۳۸۴). *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* (به تصحیح محمدجواد شریعت). انتشارات اساطیر.

خوارزمی، حسین (بی‌تا). *کنوز الحقایق فی رموز اللّقایق* [نسخه خطی نگهداری‌شده، شماره بازیابی: ۱۴۶۵، تحریر حدود نیمه دوم سده نهم هجری قمری]. کتابخانه طوبقابوسرای استانبول ترکیه.

- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۶۲). *حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر* (ج. ۴). کتابفروشی خیام. رادمش، عظامحمد (۱۳۹۰). *هنجارگریزی مولوی در ردیف غزل*. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۳(۱)، ۵۴-۳۳. http://rpil.ui.ac.ir/article_19241.html
- رازی، امین‌احمد (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم* (تصحیح، تعلیقات و حواشی سیدمحمدرضا طاهری (حسرت)؛ ج. ۳). انتشارات سروش.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). *سرنی، نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی*. انتشارات علمی. ساکت، سلمان (۱۳۹۴). *کنوز الحقایق فی رموز الدقایق*. *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ۵(۵)، ۴۳۹-۴۴۰. <https://ensani.ir/fa/article/author/18928>
- شجری، رضا (۱۳۸۶). *معرفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی*. مؤسسه انتشارات امیرکبیر. شجری، رضا، و عرشاهی کاشی، الهام (۱۴۰۰). *تحلیل و بررسی میزان اثرپذیری جواهر الاسرار فی زواهر الانوار خوارزمی از منابع اصیل عرفانی مثنوی*. *ادبیات عرفانی*، ۱۳(۲۶)، ۸۵-۱۲۰. <https://doi.org/10.22051/jml.2021.38104.2276>
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران* (ج. ۴). انتشارات فردوسی. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۴۶). *شرح مثنوی شریف* (ج. ۱). انتشارات زوآر. فضیلت، محمود، و ظفری دیزجی، معصومه (۱۳۹۱). *تأملی در المقصد الاقصی فی ترجمه المستقصی تألیف حسین بن حسن خوارزمی کبروی*. *فصلنامه ادب عربی*، ۴(۴)، ۹۱-۱۱۰. <https://doi.org/10.22059/jalit.2013.35135>
- محمدی، معصومه، و میرباقری فرد، سیدعلی اصغر (۱۴۰۳). *بررسی و تحلیل اثرپذیری شرح سروری از جواهر الاسرار و زواهر الانوار خوارزمی*. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۶(۲)، ۱-۱۸. <https://doi.org/10.22108/rpil.2023.136839.2208>
- مشار، خانابا (۱۳۵۱). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی* (ج. ۲). چاپخانه ارژنگ. مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۰). *مثنوی* (مقدمه و تحلیل از محمد استعلامی). انتشارات زوآر. نفیسی، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری* (ج. ۱). کتابفروشی فروغی.
- نوایی، امیر علیشیر (۱۳۶۳). *تذکره مجالس‌التفائس* (چاپ اول). کتابفروشی منوچهری. نوایی، امیر علیشیر (۱۴۰۰). *هشت بهشت: ترجمه مجالس‌التفائس امیر علیشیر نوایی* (به تصحیح و تحقیق هادی بیدکی). انتشارات دکتر محمود افشار.

References

- Agha Buzurg Tehrani, M. M. (2024). *Al-Dhari'ah to the works of the Shi'ites*. Dar al-Adwaa. [In Arabic]
- Agha Hosseini, H., & Zakiri Kish, O. (2013). A study and criticism of Masnavi commentaries based on their attention to the narration, continuity of verses, and the text of the Masnavi. *Prose Studies in Persian Literature*, 16(34), 1-31. https://jil.uk.ac.ir/article_699.html [In Persian]
- Beyg Babapour, Y. (2008). A look at the ancient commentaries of the spiritual Mathnavi. *Ayeneh Pazhooh*, 19(3), 83-70. https://jap.isca.ac.ir/article_1184.html [In Persian]
- Fazilat, M., & Zafari Dizji, M. (2012). Reflections on the Al-Maqsad Al-Aqsa fi tarjoma al mostaghsa by Hussein bin Hassan Al-Khwarizmi Al-Kabrwi. *Arabic Literature Quarterly*, 4(4), 91-110. <https://doi.org/10.22059/jalit.2013.35135> [In Persian]

- Forozanfar, B. (1967). *Explanation of the Masnavi Sharif* (Vol. 1). Zavvar Publishing House. [In Persian]
- Hafizi, M. (2009). *Khwarizmi*. Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Khorasani Shirazi, I. E. (2018). *Rovza al-Muhebbin* (M. C. Omrani & H. Saadabadi, Eds.). Persian Literature Department of the Punjab University. [In Persian]
- Khwandmir, G. (1983). *Habib-ul-Siar* (Vol. 4). Khayyam Bookstore. [In Persian]
- Khwarizmi, H. (1981). *Yanbue al Asrar fi Nasayeh al Abrar* (M. Derakhshan, Ed.). Persian Language and Literature Association. [In Persian]
- Khwarizmi, H. (1985). *Jawaher al-Asrar and Zawahir al-Anwar* (M. J. Shariat, Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
- Khwarizmi, H. (1985). *Sharh Fusoos-ul-Hekam* (N. M. Haravi, Ed.; Vol. 1). Mowla Publications. [In Persian]
- Khwarizmi, H. (n.d.). *Konuz al-Haqayiq fi Romuz al-Dhaqayiq* [Manuscript No. 1465, Written around the second half of the ninth century AH]. Topkapi Palace Library. [In Persian]
- Mohammadi, M., & Mir Bagherifard, S. A. A. (2024). A study and analysis of the effectiveness of Sarwari's commentary on Jawaher-al-Asrar and Zawahir-al-Anwar al-Khwarizmi. *Persian Literature Textology*, 16(2), 1–18. <https://doi.org/10.22108/rpll.2023.136839.2208> [In Persian]
- Molana, J. (1981). *Mathnavi* (M. Istalami, Ed.). Zawahir Publishing House. [In Persian]
- Moshar, K. B. (1972). *List of Persian printed books* (Vol. 2). Arzhang Publishing House. [In Persian]
- Nafisi, S. (1965). *Tarikhe nazm va nasr dar iran va dar zabane farsi* (Vol. 1). Foroughi Bookstore. [In Persian]
- Navaei, A. (1984). *Tazkireh Majalis-e-Nafayes*. Manouchehri Bookstore. [In Persian]
- Navaei, A. (1991). *Hasht Behesht: Translation of Majalis-e-Nafais by Amir Alishir Navaei* (H. Bidaki, Ed.). Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
- Pourjavadi, N. (1983). Introduction by Kamal al-Din al-Khwarizmi to the Commentary of the Mathnavi. *Nashr Danesh*, (15), 48-52. <https://ensani.ir/fa/article/journal-number/32695> [In Persian]
- Radmanesh, A. (1991). Movlavi norm deviation in the Row of Ghazals. *Persian Literature Textology*, 3(1), 33-54. http://rpll.ui.ac.ir/article_19241.html [In Persian]
- Razi, A. (1999). *Tazkereh Haft-eghlim* (S. M. Taheri, Ed.; Vol. 3). Soroush Publications. [In Persian]
- Safa, Z. (1985). *History of Literature in Iran* (Vol. 4). Ferdowsi Publishing House. [In Persian]
- Saket, S. (1995). Konuz al-Haqayiq fi Romuz al-Daqayiq. *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, 5(5), 439–440. <https://ensani.ir/fa/article/author/18928> [In Persian]
- Shajari, R. (2007). *Introduction, criticism and analysis of the commentaries of the Masnavi*. Amir Kabir Publishing House. [In Persian]
- Shajari, R., & Arabshahi Kashi, E. (2017). Analysis and study of the influence of Jawaher-ul-Asrar Fi Zawahir-al-Anwar Al-Khwarizmi from sources – Original mystical prose. *Mystical Literature*, 13(26), 85–120. <https://doi.org/10.22051/jml.2021.38104.2276> [In Persian]
- Zarrinkoob, A. (1997). *Serre Nai, analytical and comparative criticism and explanation of the Masnavi*. Scientific Publishing House. [In Persian]